

Från moral till modernitet

Hemmet i 1930-talets svenska funktionalism

Maria Göransdotter

Hemmet möts det offentliga och det privata. Hemmet är den plats där samhällliga normer och värderingar konfronteras med individens egna föreställningar om hur vardagslivet kan och bör levas. Ofta har man talat om hemmet som om det vore ”ideologiskt rent”, en föreställning som bygger på den borgerliga 1800-talsuppfattningen av hemmet som en privat och skyddad tillflyktsort från en allt mer industrialiserad och kaotisk värld.¹ I denna tanke-tradition framstår hemmet som en neutral plats, ett ställe där familjens liv utspelas i avskildhet och utan egentlig påverkan utifrån. Men samtidigt som hemmet antas erbjuda en privat frizon (där människan själv kan ge uttryck för sin individuella smak och livsåskådning) finns alltid underförstådda regler för hur hemmet ska användas och hur livet ska levas. Ofta har hemmet och familjen setts både som en återspeglning av samhälle och statsskick, och samtidigt förutsatts vara den minsta beståndsdel, den bas, på vilken ett gott samhälle ska byggas.

Under 1930-talet etablerades funktionalismen inom svenska radikala arkitektkretsar. I efterdyningarna av Stockholmsutställningen 1930, som blev den första stora manifestationen av funktionalismens idéer och uttryckssätt i

Sverige, diskuterades hur det goda och rationella samhället skulle kunna skapas. Arkitekter och folkbildare anammade i mycket funktionalismens ideologi, och inte minst de socialeстетiska principer den grundades på. Standardisering av bostaden, liksom rationalisering av kvinnors arbete i hemmen, sågs som moderna lösningar på de problem som formulerats kring bostadsfrågan och befolkningsfrågan. De texter jag undersöker här skrevs av personer som var aktiva i kretsar där funktionalismens idéer fått fotfäste redan på 1920-talet, och det är deras vision om hur det moderna hemmet skulle te sig som står i fokus.

Den här artikeln handlar om en syn på bostadsarkitektur och hemmiljö som kom till uttryck i olika manifest och artiklar i 1930-talets Sverige. Hemmet laddades under 1930-talet med nya betydelser, både som symboliskt begrepp och som materiell företeelse i dess ”grundform” bostaden. De idéer om hur en bostad ska vara planlagd som fördes fram inom funktionalismen byggde på idéer om hur det goda, eller riktiga, hemmet skulle fungera. Samtidigt användes också, som bekant, hemmet som metafor för det goda samhället – Folkhemmet – där alla människor skulle leva ett gott och jämställt liv. Genom att se på resonemang som förts om

den ideala bostaden, om hur hemmet skulle möbleras och användas, vill jag visa hur föreställningar om kön både omformulerats och vidmakthållits, inte minst i förhållande till idéer om kvinnors uppgifter i hemmet. Föreställningar om hem och hemliv blev viktiga identitetsskapande faktorer i det "moderna projekt" som syftade till att göra Sverige till en demokratisk välfärdsstat. I och med att en funktionalistisk syn på arkitektur och samhälle kom att få stort genomslag i svensk bostadspolitik och praxis, blir en förståelse av dess idéer om hem och hemliv viktiga för vår samtida förståelse av hur föreställningar om kön, familj och modernitet fortfarande lever kvar i den omgivande materiella verkligheten.

Sekelskiftets hem: Funktionestetik och moral

Den funktionalistiska rörelsen hade sina rötter i en etablerad svensk reformtradition på hemestetikens och boendets områden.² Allt sedan årtiondena kring sekelskiftet 1900 hade diskussioner förts om vikten av att förbättra bostadsbyggandet och av att reformera det sätt som människor utformade sina liv i hemmen. Byggandet av bostäder var ännu inte någon egentlig statlig angelägenhet, utan ett kommunalt, filantropiskt eller kommersiellt åtagande. Med ständigt expanderande städer stegrades efterfrågan på bostäder, och bostadsbrist och trångboddhet blev ökande problem i städerna. Vårst var det för arbetarfamiljer, som ofta trängde ihop sig i usla små bostäder med höga hyror. Bostadsfrågan sågs som en viktig del av den större "sociala frågan", och olika organisationer och privatpersoner försökte genom välgörenhet och folkbildningsarbete få till stånd en förbättring av såväl bostadsproduktionen som av de enskilda hemmens inredning.³ Trångboddhet och dåliga bostäder sågs som en grogrund till fattigdom och social utslagning, eftersom den fysiska miljön ansågs ha en direkt inverkan på de boendes moraliska utveckling och grad av civilisering. Hemmen hamnade i centrum för en reformrörelse som syftade till upprätthållandet av samhällets stabilitet genom fostran av folket till såväl fysisk som moralisk och estetisk hälsa. Socialt medvetna filantroper och folkbildare betonade visserligen vikten av att respektera den (arbetar-)befolkning man vände sig till, men företrädde samtidigt åsikten att den kultur som skulle spridas till folket utgick från dem själva, den intellektuella eliten.⁴

Hur kom det sig då att hemmet blev en så viktig arena för reformer? Olika forskare har visat hur "hemmets konturer" hade tydliggjorts under 1800-talet, inte minst på grund

av den växande borgarklassens rotlöshet.⁵ Att inte veta vilken grupp man tillhörde, eller vad ens sociala ställning förutsatte för estetiska, moraliska och livsstilsmässiga förpliktelser ledde till en starkare polarisering mellan hem och "offentlighet". Yvonne Hirdman menar att en av anledningarna till att hemmet blev problematiskt ur en ideologiskapande synpunkt hade att göra med att samhällsliga och politiska institutioner, det allmänna, växte medan hemmen ständigt krympte. Hemmet framhölls på olika sätt som en för familjen "närmast paradisk plats", och utmålades som en motvikt till den kaotiska och omoraliska verkligheten utanför.⁶ Diskussionerna om hemmet och hemmets ställning kan också ses som uttryck för en "könskonflikt". I en tid av kvinnors kamp för rösträtt och emancipation kunde hemmet användas för att legitimera olika hållningar. Å ena sidan kunde man (och det var ofta män) betona att kvinnors plats var i hemmet och därmed argumentera mot kvinnors krav på deltagande i det offentliga livet. Å andra sidan kunde kopplingen mellan kvinnor och hem användas utifrån ett feministiskt särartsperspektiv. Genom att hänvisa till kvinnors roller i hemmet, som omvårdande husmödrar och mödrar, kunde argument för att utvidga kvinnors möjligheter att delta i samhällslivet rättfärdigas.

I sekelskiftets familj var det kvinnan som i sin roll som maka och mor bar ansvaret för hemmets inredning, för hushållsarbetet, för familjens trevnad och för att fostra barnen till estetisk medvetenhet och rättrådighet. God smak, sinne för moral och kunskap om god hygien var egenskaper som den goda husmodern skulle manifesteras genom det sätt hon inredde och skötte sitt hem. De idéer om samhällsmoderlighet, som särskilt Ellen Key förespråkade som en modell för kvinnligt deltagande i det offentliga livet, byggde på föreställningen om en särskild kvinnlig förmåga till omvårdnad och känsla för etik och etik. Kvinnligheten hade sitt ursprung i den privata sfären, i moderlighet och moralkänsla, men tänktes också kunna fungera på ett högre samhällsplan. "Moderlighet" var något alla kvinnor besatt, och denna egenskap kunde gagna samhällsutvecklingen, som ett komplement till männens handlande. Genom ett betonande av kvinnors samhällsmoderlighet utsträcktes så den privata sfären – präglad av kvinnors omvårdande och empatiska särdrag – att omfatta också delar av offentligheten. Samtidigt som kvinnors deltagande i det "offentliga" livet legitimerades genom argument som hörde hemmet till, knöts härigenom också idén om kvinnors främsta uppgifter som mödrar och husmödrar allt starkare till idén om hemmet.

I det goda hemmet skulle skötsamma familjer bo.⁷ Hempropagandan kring sekelskiftet hade betonat att ändamålsenlighet och skönhet i hemmen ytterst handlade om bildning och om moraliska ställningstaganden.⁸ En av förgrundsgestalterna i arbetet för att bringa skönhet till de svenska hemmen var Ellen Key, som i sina skrifter försökte visa hur man billigt och med enkla medel skulle kunna skapa trivsamma och vackra hem. Key förespråkade en genomtänkt inredning, där ”hvar sak ska motsvara det ändamål, för hvilket den är till”.⁹ De svenska hemmen var, menade hon, undermåligt inredda ur både estetisk och praktisk synpunkt, vilket berodde på att människors smaksinne var outvecklat. Följden av denna estetiska inkompetens blev att de stora massorna tillfredsställde sin längtan efter skönhet med fula saker istället för vackra. Men när väl estetiken hade förädlat folket, när endast vackra saker skulle finnas att köpa, skulle ett sunt, lyckligt och riktigt leverne uppnås. I sina skrifter uppmanade Key den lilla grupp människor som ägde insikten om det sköna att sprida den goda smaken till de stora massorna genom folkbildningsarbete.¹⁰

Funktionsestetiken som sekelskiftets hemreformatorer förespråkade förutsatte att vackra och användbara föremål kunde påverka människors moraliska, andliga och intellektuella utveckling.¹¹ Denna bildningssträvan tog under 1910- och 20-talen sitt uttryck i propagandaskrifter och hemutställningar som framför allt riktades till arbetarhemmen.¹² Under denna period kan allt fler ”prefunktionalistiska” tendenser anas i synen på bostaden. Hemmets moralданande betydelse började komma i andra hand. I boken *Vackerare vardagsvara*, som skrevs av den unge Gregor Paulsson (senare ordförande för Svenska slöjdföreningen och en av funktionalismens främsta företrädare) kopplas det goda hemmet inte längre direkt till en moralisk livshållning.¹³ Tekniska framsteg och nya produktionsmöjligheter ses istället som de faktorer som ska bidra till att omskapa bostaden och bruksföremålen. Genom modern formgivning, rationalisering och standardisering kommer – menar författaren – alla fula bostäder och varor att försvinna, till förmån för den vackra och funktionella vardagsvaran.¹⁴

1930-talet: Funktionalism och modernitet

Industriell massstillverkning av föremål ledde mot 1800-talets slut till sänkta priser; allt fler hade råd att köpa varor som tidigare varit förbehållna ett exklusivt fåtal. Den moderna

masskonsumtionen började växa fram.¹⁵ Människor flyttade i en stadig ström från landsbygden, fick arbete inom industrin och skapade sig ett nytt slags liv i de växande städerna. Det västliga samhällets struktur höll snabbt på att förändras, och från många håll hördes röster som ifrågasatte de borgerliga, klassicistiska idealen, inte minst inom stadsplanering, arkitektur, varuproduktion och heminredning.

Det tidiga nittonhundratalets Europa såg en rad nya teorier och skolor etableras inom arkitekturens och formgivningens områden. Gemensamt för dessa var, trots de ibland diametralt motsatta utgångspunkterna, att de ansåg tiden vara mogen för en ny syn på industri, hantverk och samhälle. Känslan av att leva i en omvälvningarnas tid – med en allt mer tilltagande industrialisering, en accelererande urbanisering och allt fler tekniska och vetenskapliga innovationer – måste få sitt materiella uttryck i byggnader, möbler och bruksvaror. I spänningsfältet mellan hantverk och industri, mellan tradition och modernitet, andlighet och materialitet, växte en modernistisk arkitektur- och samhällsyn fram. I den europeiska och engelskspråkiga kultursfären kallas rörelsen för *the Modern Movement*, och själva stilen för *the International Style*. Modernitet, internationalism och universalism var återkommande begrepp även i den svenska diskussionen kring den nya stilen, men framför allt betonades funktionen. I 1930-talets Sverige kom sålunda denna rörelse att gå under namnet funktionalism.

I maj 1930 öppnades Stockholmsutställningen av konsthantverk, konstindustri och hemslöjd.¹⁶ För första gången i Sverige introducerades här funktionalistisk arkitektur och formgivning i ett större sammanhang. Arkitekterna bakom utställningen, med Svenska Slöjdföreningens Gregor Paulsson som generalkommissarie, betonade att utställningen syftade till att presentera moderna bostäder och bruksvaror, anpassade till det moderna livets förutsättningar.¹⁷ På bostadsavdelningen förevisades lägenheter, radhus och villor byggda i enlighet med funktionalistiska principer efter ingående kostnads- och hyresberäkningar.¹⁸ Tanken var att visa att det var möjligt att bygga moderna och funktionella bostäder inom ramarna för den befintliga samhällsekonomin och därmed presentera en möjlig lösning på bostadsfrågan.

Debattens vågor gick höga, såväl innan som under och efter utställningen; innebar funktionalismen ett hot mot traditionen, hantverket och svenskheten eller utgjorde den istället lösningen på de olika sociala och samhälleliga problem

som sedan sekelskiftet sammanfattats i 'bostadsfrågan'? Kritikerna, bland annat Carl Malmsten, anklagade utställningsledningen för att ha förvandlat vad som borde varit en manifestation av det yppersta av svensk konstindustri och konsthantverk, till en programutställning för funktionalismen. Många ansåg att den nya arkitektur som presenterades var ful och direkt människofientlig, medan dess försvarare i funktionalismen såg vägen till skapandet av ett nytt samhälle.¹⁹

För de svenska arkitekter och intellektuella som anslöt sig till funktionalismen stod det klart att den ökande "industrialiseringen och proletariseringen" måste innebära skapandet av en ny samhällsform.²⁰ Att ett nytt slags människa behövdes för att bebo och upprätthålla detta nya samhälle sågs både som en förutsättning för och en följd av samhällets omskapande. De svenska funktionalisterna, menar forskaren Per G. Råberg, var realister snarare än utopister, i den mån de var fullt medvetna om att de nya förhållandena krävde en ny mentalitet och en ny fysisk miljö.²¹ Visionen om det nya samhället skulle realiseras så snabbt som möjligt. I talet om det moderna smälte framtid och samtid samman. Å ena sidan var den moderna tiden redan inne, framtiden var nådd. Å andra sidan fanns fortfarande mycket att förändra innan samhället och människorna hade "hunnit ikapp" moderniteten. Med hänvisningar till så abstrakta fenomen som "tidsanda" och "modernitet" försökte funktionalisterna visa hur ett adekvat liv i för "nutidsmänniskan" skulle gestaltas. I det moderna samhället skulle rörelse och förändring råda. Bejakandet av det industriella samhället, av demokratiska ideal och av "kollektivet" bidrog i mycket till att funktionalismens estetik och sociala engagemang kunde anammas av folkbildningskretsar, kvinnorörelsen och arbetarrörelsen. Även om det givetvis var olika aspekter som framhölls inom dessa olika grupper, fanns vissa grundläggande idéer som ett slags minsta gemensamma nämnare. En av dessa var tilltron till det materiellas makt att både uttrycka och förändra människors sätt att tänka och handla.

Bostadsplanen förändras

Med funktionalismen förändrades sättet att se på, och tala om, hemmet. De moraliska konnotationer hemmet haft kring sekelskiftet började i allt högre utsträckning ersättas av betonandet av modernitet och tidsenlighet. Boende och heminredning diskuterades som de yttersta manifestationerna av

en modern och upplyst livsstil.²² Även om 1930-talets hemreformatorer i och för sig förutsatte att hemmet skulle spegla en viss livshållning, en viss moral om man så vill, var detta en moral vilkens syfte var förnyelse och omvälvning och som skulle bryta med familjens och samhällets invanda mönster och traditioner. Om vi skall tala om ett slags modernitetens moral som fortfarande rymdes i det hemreformatoriska budskapet, är denna från 30-talet och framåt i första hand materiell. Därav följde också ett intensifierat arbete för att förändra själva bostadens fysiska utformning; det räckte inte att fler nya bostäder byggdes, det var också viktigt att de var utformade på ett för den moderna människan adekvat sätt.

1930-talets hem var inte längre en privat angelägenhet för familjen, en plats som stod utanför det offentliga livets krav och förändringar. Hemmet utpekades istället som en av de viktigaste platser där moderniseringen av samhället måste ta sin början. Parallellerna som drogs mellan hem och samhälle var tydliga. Samhället skulle bli ett hem för alla, ett Folkhem, samtidigt som de enskilda bostäderna skulle öppnas upp för offentligheten. Dittills hade hemmet associerats med enkelhet och trevnad. Nu kom hemmet istället att konnotera rationalitet och funktion, modernitet och demokrati. Dessa ideal skulle också manifesteras i hur bostaden var planlagd: "man skapar de nya hemmen i den nya världen efter denna världs villkor".²³

Funktionalismens program förutsatte att hela samhället skulle omskapas, såväl materiellt som intellektuellt. Det måste till en arkitektur som motsvarade det moderna samhällets förändrade livsbetingelser. Socialt engagemang förenades med en ökande politisering av arkitekturvetenskapen. Den nya generation arkitekter som tog ställning för funktionalismens socialestetiska och demokratiska grundbudskap kom att ses som ett slags samhällsexperten som besatt kunskaper i hur man kunde lösa många av det moderna samhällets problem.²⁴ Med funktionalismen sågs vetenskapligt-tekniska framsteg och nya produktionsmöjligheter som de faktorer som skulle omskapa bostaden och bruksföremålen. Bostadsplanens förändring i 1930-talslägenheten hängde intimt samman med den syn på samhälle, stadsplanering och medborgaransvar som förfäktades av funktionalistiskt övertygade arkitekter, planerare, politiker och folkbildare. Moderniseringen krävde att hus och stadsplaner planerades utifrån dess minsta element – bostaden.²⁵ Praxisen med slutna kvarter, där husen ställda i vinkel mot varandra bildade mörka innergårdar, fördömdes kraftigt:

Den sociala rättvisa, som vår tid kräver, och medvetandet att det ej längre duger att låta människors hem först och främst bli motiv i en stadsbild, har emellertid haft till konsekvens, att vi måste överge det slutna kvarterssystemet för nya bostadsområden.²⁶

Istället förordades ett öppet stadsplanesystem, med parallella huslängor, där idealet var att alla lägenheter skulle få tillgång till direkt solljus.²⁷

De arkitekter som framhöll funktionalismen som lösningen på bostadsfrågan och trångboddheten ivrade för vad de kallade en funktionsdifferentiering av bostaden. Visserligen hade välbeställda familjers bostäder varit funktionsuppdelade redan tidigare: där fanns kök, salong, matsal, ”herrum”, sovrum, pigkammare och så vidare. I den borgerliga sekelskiftesvåningen låg rummen i fil, ofta med de ”representativa” bostadsrummen vända mot gatans offentliga rum. Salongen, matsalen, herrummet och i viss mån också sovrummet utgjorde en hemmets offentliga scen som kunde visas upp för besökare. Köket, däremot, och de små rum som beboddes av eventuella tjänare eller hembiträden låg placerade utanför det ”officiella hemmet”. Ofta var dessa regioner rent fysiskt avskilda från resten av rummen genom en korridor, och vette inte utåt gatan utan in mot gården. Att rummen som vette mot gatan värderades högre än de som vette mot gården kan ses som en manifestering av det högre värde som det offentliga tillmättes i jämförelse med det privata.

I motsats till en sådan planlösning kan funktionalismens typlägenhet uppfattas som mer sluten kring sig själv, samtidigt som rummen i lägenheten inte direkt genom sin placering i förhållande till varandra skulle vara olika mycket värda på en ”representativ” skala. Funktionalisterna menade att indelningen av den borgerliga bostadens rum inte byggde på ”naturliga” eller universella funktioner. Även om en sådan lägenhet kunde vara lämpad för välbeställda familjer, blev det viktigt för funktionalisterna att framhålla att den borgerliga bostaden utgjorde ett otidsenligt och felaktigt ideal för de smålägenheter mindre bemedlade familjer bodde i. Funktionalismens genomgående lägenheter med fönster åt två öppna ytor, och inget åt en sluten gård, kan sägas ha vänt ut och in på den värdeskala som manifesterades i den ”filplanerade” lägenheten. 1930-talets funktionalistiska syn på bostaden utmärktes av en tydlig differentiering av de

funktionsbehov man menade var universella – hemarbete, familjesamvaro och vila:

Fastän bostadens uppgifter sålunda delvis är andra nu än förr, skall den dock alltjämt tjäna tre ändamål framför andra: att bereda plats för husligt arbete, matberedning m.m., att samla familjen till måltiderna och gemensam samvaro och att erbjuda en viloplats och en sovplats över natten. En förskjutning mellan de tre funktionernas inbördes betydelse har dock som vi tidigare påvisat, ägt rum. Kraven på plats för husligt arbete har minskats, kanske även på plats för samvaro, under det att hemmets roll som viloställe nog är densamma. I varje fall skall bostaden nu liksom förr såväl samla som skänka isolering.²⁸

I planlösningar återspeglades dessa funktioner i uppdelningen av bostaden i kök, vardagsrum och sovrum. Hemmets centrum skulle vara vardagsrummet och ställdes i motsats till den borgerliga salongen, eller finrummet, som även i de mest trångbodda och fattiga hem var ett eftersträvanvärt ideal. Den allra största delen av arbetarfamiljerna i städerna bodde i små lägenheter om ett rum och kök. Funktionalismens recept för att råda bot på denna trångboddhet var visserligen att lägenheterna skulle bli något större, men framför allt måste det till fler rum även om de var små. Köket blev i de nya bostäderna ett minimalt utrymme, ofta sekundärbelyst. Vardagsrummet som var det viktigaste rummet, expanderade på kökets och sovrummens bekostnad.

De bostäder som hade visats upp på Stockholmsutställningen 1930 byggde alla på idén om funktionsdifferentiering. Individens ställning i familjen, menade funktionalisterna, hade förändrats i och med industrialiseringen och därmed måste även hemmets organisation omdanas.²⁹ I skriften *acceptera*, som kom ut året efter Stockholmsutställningen, förklarades och försvarades den funktionalistiska visionen. De sex författarna, som samtliga hade varit engagerade i utformningen av utställningen 1930, sammanfattade här sitt program för hur det framtida samhället skulle gestaltas och ville på så sätt också bemöta den kritik som riktats mot Stockholmsutställningen. Alla former av lyxproduktion, hantverk och traditionell estetik kritiserades, medan författarna framhåller att massproduktion, standardisering och en ändamålsbaserad nyttoestetik bör vara vägledande för såväl arkitekturen som för tillverkning av möbler och bruksföremål. Bostadens gestaltning ägnas i *acceptera* ingående analyser,

där tradition ställs mot modernitet och ändamålsenlighet mot representativitet. Det poängteras att bostadens karaktär förändrats:

Som arbetsplats och även som plats för representation har hemmet till största delen förlorat sin betydelse. Arbetet, förströelserna och umgängelivet har nu till stor del flyttats utanför dess murar.³⁰

Detta, menade man, gällde alla samhällsklasser. Bostadsfrågan i funktionalistisk tappning blev något som angick alla människor. Även om arbetarnas trångboddhet var viktigast att komma till rätta med, var en reform av alla människors boende nödvändig för en anpassning till den moderna tiden.

Fackliga organisationer, företrädare för industrin och husmodersföreningar kunde ansluta sig till funktionalismens kamp mot den "föråldrade" synen på hemmet och på hur livet skulle levas. Även om denna strävan i mycket fördes med funktionalistiska förtecken är inte säkert att alla de inblandade grupperna delade en funktionalistisk grundinställning. Det de var ense om var den tvingade moderniseringen, om nödvändigheten av folkbildning och förändrad produktion för att skapa ett nytt samhälle befolkad av ett nytt slags människa. För de kvinnoorganisationer som snarare ville betona kvinnors rätt till lönearbete än en professionalisering av "husmoderligheten" tedde sig de ännu mer radikala bostadslösningarna funktionalismen förde fram som än mer eftersträvsvärda än "bara" reformeringen av bostadsplanen. Ett bostadsalternativ som funktionalistiska arkitekter framhållit som väl lämpat för den moderna tiden var kollektivhuset, där familjer visserligen bodde i egna lägenheter, men där matlagning och barnpassning skulle skötas kollektivt. Kollektivhusidén förespråkades under tidigt 1930-tal bland annat av Yrkeskvinnors riksförbund, med kvinnor som Alva Myrdal i och Andrea Andréén i spetsen. Men som lösning på bostadsfrågan för det stora flertalet människor sågs ändå kollektivhusprojektet som för dyrt. Däremot kunde de kollektivistiska idéer som denna bostadsform baserades på ändå erbjuda en förebild för hur livet i de vanliga bostäderna kunde organiseras genom en långt driven funktionsdifferentiering.³¹

Möbleringens grammatik

Tydliggörandet av hemmets olika funktioner genom en differentierad bostadsplan tog avstamp i uppluckringen av skillnaden mellan "privat" och "offentligt". I det funktio-

nalistiska hemmet skulle demokrati och jämställdhet råda. Alla hade lika stor "rätt" till hemmet, och hemmet var i första hand till för familjen. Där skulle helst inte finnas några inneboende eller hembiträden. Hemmet skulle utgöra en skärningspunkt mellan kollektivitet och individualitet, där var och en i familjen skulle förverkliga sina inneboende möjligheter till utveckling. Därför måste hänsyn tas till alla familjemedlemmars särskilda och gemensamma behov när man inredde hemmet. Men de bostadsvanor som var dominerande, där köket var det rum som användes mest, tycktes dock seglivade:

Nej, som vi nyss sagt, så är hemmet näst religionen det område där utvecklingen går långsammast. Man är särskilt inom arbetarklassen mycket konservativ i bostadsvanorna, även där man inte är tvungen till det.³²

Med funktionalismens holistiska syn på samhället kom heminredning lika självklart som stadsplanering att ingå i det reformprogram som förutsattes vara nödvändigt för såväl en mentalitetsförändring som för en omgestaltning av människors vardagsmiljö.³³ I samband med Stockholmsutställningen 1930 och funktionalismens inträde på arenan ökade intresset för bostadens reformering, och kraven på utbildning och propaganda framfördes från många håll:

Hur utomordentligt viktigt är det emellertid ej att folk lär sig att rätt ordna och rätt använda sin bostad! Kunna reformatorerna endast bjuda förbättrade lägenheter, men icke lära folk att bo i dem, att ärligt inrätta sig efter sina förhållanden och vardagens behov ha de blott gjort sitt arbete till hälften.³⁴

Hur litet man än bodde tillhörde det konventionen att möblera ett rum som finrum, eller salong, med mörkbesade möbler i historisk stil:

Än i dag, är oftast det enda rummet i en arbetarlägenhet möblerat med en komplett matsalsmöbel i ek, helst med stolryggar och byffédörrar utsirade med stereotypa blom- och fruktornament, 'äppelmos', som möbelfabrikanterna drastiskt nog kalla det.³⁵

Det fanns olika möblemang avsedda för olika rum – matsal, sovrum, salong och herrum. Möblemangen var i första hand anpassade för en borgerlig bostad med gott om utrymme och flera olika rum, men garnityrmöbeln var även det självklara valet för andra, mindre bemedlade, samhällsklasser.

Finrummet användes bara vid högtidliga tillfällen, till vardags stod det oanvänt, utom möjligen om kvällen när man samlades för att lyssna på radion, och om nätterna när det fylldes av sovplatser i form av lösa madrasser och utbäddbara soffmöbler. Dagtid fanns sällan några spår av sängplatserna.

I analogi med den funktionalistiska arkitekturen skulle även möbelproduktionen och de enskilda hemmens inredning förändras. Och i likhet med de demokratiska ideal som satts upp för bostadsbyggandet, betonades att även serie-möblerna skulle fungera som utjämnare av klassgränser.³⁶ För att hemmen skulle kunna leva upp till den nya tidens krav behövdes en ny sorts möbler och ett nytt sätt att möblera:

Det gamla garnityrbegreppet bör bortfalla, men möblerna dock kunna samordnas. I stället för det dekorativa "ensemble"-arrangemanget i den eller den stilen eftersträvas den ändamålsenligt vackra, mera efter vars och ens smak gjorda sammanställningen av de olika möbelpjäser, som behövas.³⁷

Genom att förstå den tekniska utvecklingen, det samhälle som höll på att växa fram, skulle människor också att förstå varför det var fel att ha ett garnityrmöblemang i en modern lägenhet. Finrumsmöbleringen och frånvaron av fasta sovplatser kom att bli de två fenomen som kritiserades allra mest av funktionalisterna. Detta sätt att inreda hemmet rimmade illa med hemreformatorernas vision om hur livet borde levas: "möbelgarnityrens tid borde vara förbi."³⁸ Genom försöket att göra om finrummet till ett vardagsrum skulle köket endast användas till matlagning. Vardagsrummet skulle inte bara ersätta köket som samlingsplats, det skulle också etableras som en motsats till finrummet. Möbelgarnityret sågs som ett av de främsta hindren för hemmets modernisering:

Möblemangerna med sin givna sammansättning av möbelpjäser hindra en individuell och mot ens egen livsföring svarande heminredning. I stället för att skilja mellan herrumsmöbler, matrumsmöbler, salongsmöbler o.s.v., som kedja fast dessa vid en viss efter bestämda regler inredd del av bostaden, är det mera i enlighet med vår tids uppfattning att taga fasta på de enskilda möblernas verkliga uppgifter.³⁹

De möbler som istället förespråkades, vid utställningar och i skrifter som syftade till att upplysa människor om det rätta sättet att bo, var serietillverkade styckemöbler.⁴⁰ Seriemöblerna var en nyhet som presenterats på Stockholmsutställningen. Genom att köpa möblerna i enlighet med familjens behov,

och inte i fasta grupper på avbetalning, skulle det moderna hemmet växa fram samtidigt som familjen på ett rationellt sätt tog ansvar för sin ekonomi. Seriemöblerna, menade man, var anpassade till det moderna sättet att bo:

På samma sätt som rumsplanerna i de moderna husen böra tillåt en större frihet i möbelpaceringen, böra även möblerna låt sig smidigt anpassas efter rumsförhållandena. Det gamla garnityrbegreppet bör bortfalla, men möblerna dock kunna samordnas.⁴¹

Finrumsmöbleringen med "representativa" garnityrmöbler associerades i funktionalismens skrifter med ett förlegat familjeideal i allmänhet och med ett förlegat kvinnoideal i synnerhet. Hemmet framställdes genom funktionalismen som en plats med inneboende emancipatoriska möjligheter för två stora grupper människor; arbetare och kvinnor, förutsatt att de anammade det moderna budskapet. Det räckte inte med att se till att bättre bostäder producerades; om inte människors sätt att inreda och bo också förändrades kunde inte ett demokratiskt och modernt samhälle skapas.

Den funktionsdifferentierade kvinnan – ett modernitetens subjekt?

Uppdelningen av bostaden i olika rum för olika funktioner var nydanande, eftersom det innebar ett brott med det borgerliga lägenhetsidealet lika mycket som en förhoppning om att skapa moderna bostäder för alla samhällsklasser. Den bostadsplan som under 1930-talet fick störst genomslag – vardagsrum, kök och sovrum – speglar hur bilden av den "normala" familjen hade förändrats. Familjen skulle nu vara en kärnfamilj, bestående av mor, far och barn – och inte som tidigare en storfamilj där även far- och morföräldrar och andra släktingar räknades in. Den "nya familjen"; den "moderna familjen"; den "nya tidens människa" var återkommande markörer som tydligt visade att såväl familjens sammansättning som individernas roller förändrats, och att detta med nödvändighet måste leda till att hemlivet förändrades.

Det funktionsdifferentierade hemmet påverkade sättet att se på familjens medlemmar – särskilt gällde detta synen på kvinnan. Hempropagandan genomsyrades av idén om att det var ett nytt slags kvinna som nu skulle inreda, arbeta och bo i de svenska hemmen. Men trots att man gång på gång i funktionalistisk hempropaganda påpekade att kvinnan nu höll på att tillskansa sig ett större oberoende, både

ekonomiskt och politiskt, är det ändå i första hand som mor och husmor hon figurerar i de texter som handlar om bostaden.

Ett återkommande inslag i 1930-talets skrifter om hemmet var att ansvaret för moderniseringen av familjen vilade på kvinnan, och särskilt på hennes förmåga att rationalisera och effektivisera sitt arbete i hemmet. Många av de organisationer som deltog i propagandaverksamheten för bättre boende strävade också efter att kvinnors arbete i hemmen skulle jämföras med vilket annat yrkesarbete som helst.⁴² Inom dessa föreningar intogs frågan om kvinnors makt i hemmet och i samhället en viktig plats. Framför allt handlade det om ett utövande av makt som konsumenter; genom att konsumera rationellt och medvetet kunde kvinnor åstadkomma förändringar i produktionen av varor. Tanken var att kvinnor kunde, genom att tala och agera som ett kollektiv, påverka både samhällsutvecklingen och kvinnans ställning.⁴³ Köket blir i 1930-talets lägenhetsplaner inte längre hemmets hjärta. Snarare blir köket i funktionalisternas vision en riktig arbetsplats för kvinnan i hemmet:

Hemmet är inte bara ett hem utan lika mycket en verkstad, där husmodern gör hushållsarbetet som ett hem fordrar.⁴⁴

Det hemarbete som utfördes av kvinnor var att se som vilket annat yrkesarbete som helst, menade man, om än oavlönat.

Kvinnan i hemmet förutsattes alltså fortfarande vara den som utförde hemarbetet, med ett ständigt vakande öga på barnen. Mycket av det arbete som tidigare utfördes i hemmen tänktes ha övertagits av fabriker. Varken klädsömnad, matlagning eller tillverkning av husgeråd och verktyg utfördes längre i hemmen. Den moderna kvinnan, menade man, lönearbetade allt oftare utanför hemmet, och därmed kunde hennes arbetsuppgifter i hemmet rationaliseras och förenklas. Men samtidigt omtalades kvinnor ändå i första hand som husmödrar:

I de fall husmodern har förvärvsarbete utom hemmet kan det visa sig ekonomiskt fördelaktigt att i så stor utsträckning borteliminerar hushållsarbetet att kök i vanlig mening icke berättiga till det utrymme de kräva utan lämpligen böra ersättas av mera blygsamma anordningar.⁴⁵

Sekelskiftesföreställningen om att det var kvinnan som, genom sin särskilda förmåga till omsorg om livets estetiska och moraliska värden, hade det huvudsakliga ansvaret för

att göra bostaden till ett hem levde kvar inom funktionalismen. Men bilden av det kvinnliga komplicerades: även kvinnan funktionsdifferentierades. När hon rörde sig mellan de olika rummen trädde hon in i olika roller. I köket var hon husmodern, och hennes arbetsfunktioner i hemmet skulle inte onödigtvis störas av barnens krav på uppmärksamhet. I vardagsrummet däremot blev kvinnan i första hand den omvårdande modern som skulle umgås med barnen och bereda mannen vila undan det offentliga livet, medan hennes roll som hustru fick sin manifestation i det separata sovrummet.⁴⁶ I de skrifter som behandlade hemmets skötsel och inredning under denna period, låg tonvikten vad gäller kvinnans funktioner i hemmet ofta på hennes egenskaper som husmor och mor medan hustrurollen kom i tredje hand.

Medan kvinnan, vare sig hon lönearbetade utanför hemmet eller inte, i bostaden antog olika roller i olika rum vid olika tillfällen, var mannens roll i hemmet relativt entydig. I första hand definierades mannen fortfarande av sitt arbete utanför hemmet och sitt deltagande i det offentliga livet. Överlag karakteriserades mannens roll i bostaden av det faktum att han största delen av tiden vistas någon annanstans än i hemmet. Mannen i familjen nämns aldrig i samband med hemarbetet, vilket visar att hemmet var kvinnans i första hand som arbetsplats, medan det för mannen var en viloplats.

Denna märkliga frånvaro av männen i skrifterna om bostaden och hemmet skulle kunna bero på att mannen sågs som modernitetens självklara huvudperson, med en relativt oproblematiskt positiv inställning till den moderna tidens krav. Att diskussionen om hemmet i så stor utsträckning kretsade kring kvinnans uppgifter och beteende skulle i så fall vara ett tecken på att man ansåg att kvinnor motarbetade moderniseringen, att kvinnor endast genom propaganda och utbildning skulle kunna fås att förändra sina inrotade vanor i hemmen. I de fall kvinnor ansågs företräda äldre tiders familjeideal och traditioner måste detta rättas till på en konkret nivå, genom upplysning till modernitet av de enskilda kvinnorna. Ur denna aspekt kan kvinnor ses som objekt för modernisering och reformering. Men en sådan förklaring ter sig alltför enkel och oproblematiskt. Talet om det kvinnliga, och om kvinnors uppgifter, fördes ömsom på en konkret och ömsom på en mer abstrakt, symbolisk nivå.

'Modernitet' brukar ofta definieras som en föreställning om en samhällelig och mänsklig förändringsprocess med

rationalistiska och vetenskapligt inspirerade förtecken, där framtids- och framstegstro framhålls. 'Modernitet' som kategori är inte bara beskrivande, utan i hög grad konstitutiv: samtidigt som man försöker definiera det moderna skapar man det. Att vara modern på 1930-talet innebar att ta ställning för samtiden i förhållande till en mer eller mindre avlägsen förfluten tids traditioner och värderingar. Den funktionalistiska moderniteten har i hög grad kopplats till föreställningar om teknik, maskulinitet och individualism; med framväxten av det "moderna jag" som Marshall Berman beskrivit.⁴⁷

Det gängse sättet att se på "antimoderniteten" har varit i termer av kvinnlighet, konservatism och traditionalism. En intressant aspekt av den modernitet som uppträdde under första hälften av 1900-talet har på senare tid uppmärksamats, nämligen hur föreställningar om modernitet kopplats till kön. Olika forskare har påpekat att begreppet modernitet är inte entydigt, utan definieras på olika sätt av olika grupper i olika situationer.⁴⁸ Det sätt kvinnor framställdes på i 1930-talets funktionalistiska bostadssamtal tyder på att det inte i första hand var traditionalism och antimodernism som associerades med kvinnlighet. Snarare kom kvinnan i det enskilda hemmet att ses som en modernitetens potentiella galjonsfigur. Även om kvinnan etablerades som ett slags modernitetens subjekt i hemmet och i samhället, någon som genom aktiv medverkan skapade den moderna tiden, försvann inte uppfattningen att kvinnors självklara uppgifter dessutom var att sköta hemmet och fostra barnen. Genom det inflytande kvinnor ansågs ha på atmosfären i hemmet var det viktigt att vinna kvinnorna för funktionalismens, och det modernas, sak. På så sätt skulle

ju även barnen, framtidens demokratiska människotyp, växa upp i en miljö som präglades av förnuftighet och modernitet.

Liksom idén om hemmet förändrades under 1930-talet, kom också uppfattningar om familjeliv och kvinnors samhällsuppgifter att diskuteras. Definitionen av hemmet som privat, eller familjärt, skärptes på ett sätt, särskilt vad gällde bekämpandet av den "representativa" inredningsstilen till förmån för rumslig funktionsindelning och förnuftig inredning baserad på kärnfamiljens vardagssysslor. Men samtidigt utsträcktes samhällets offentlighet till att omfatta de svenska hemmen: genom att bo på ett estetiskt, moraliskt och modernt sätt bidrog familjen till skapandet och upprätthållandet av ett demokratiskt samhälle. Funktionalismens vision om det goda och riktiga hemmet byggde delvis på redan etablerade idéer om kvinnor och kvinnlighet. Men även om kvinnors uppgifter i hemmet var centrala den funktionalistiska visionen, relaterades detta ofta till ett slags självklart förgivettagande om att den moderna kvinnan också skulle arbeta utanför hemmet och delta i samhällsbygget. Om kvinnan i sekelskiftets hem framför allt i hemmets inredning skulle manifesteras graden av moralisk utveckling, blev uppgiften för kvinnan i 1930-talets funktionalistiska hem att genom inredning och uppförande påvisa anammandet av moderniteten, av att ha "accepterat den föreliggande verkligheten". Liksom kvinnan i sekelskiftets hem hade setts som den sammanhållande kraften och förmedlare av renhet och moral, sågs kvinnan i 1930-talets hem som en sammanhållande kraft i sina egenskaper av kulturförmedlare, moderniserare och arbetare med den ena foten i hemmet och den andra i det offentliga livet.

Maria Göransdotter, FK, forskarstuderande
Institutionen för historiska studier
Umeå universitet

Noter

1. Witold Rybczynski, *Hemmet: Boende och trivsel sett i historiens ljus* (1986) sv. övers. (Stockholm, 1988).
2. Peder Aléx, *Den rationella konsumenten: Kooperationen som folkföstrare 1899–1939* (Stockholm/Stehag, 1994) s. 180–204; Ronny Ambjörnsson, "Elna Tenow – Vardagens visionär" i Ronny Ambjörnsson & Sverker Sörlin, (red) *Obemärkta: Det dagliga livets idéer*, (Stockholm, 1995) s. 225–246.
3. Kerstin Thörn, *En bostad för hemmet: Idéhistoriska studier i bostadsfrågan 1889–1929* (Umeå, 1997).
4. Lars Jadelius, *Folk, form och funktionalism: Om allmänt och gemensamt i offentlighetens arkitektur – med utgångspunkt från Helsingborgs konserthus* (Göteborg, 1987) s. 150–151.
5. Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: Studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm, 1989) s. 82; Ronny Ambjörnsson "'Qvinnofrågan': Familj, individ och samhälle i 1800-talets Sverige" i Ronny Ambjörnsson, *Familjeporätt: Essäer om familjen, kvinnan, barnet och kärleken i historien* (Gidlunds, u.o., 1978) s. 51f.
6. Hirdman, *Att lägga livet tillrätta*, s. 82.
7. Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm, 1988).
8. Ronny Ambjörnsson, "Ellen Key: Liv, miljö och idéer" i Ellen Key, *Hemmets århundrade* (Stockholm, 1976); av samme författare "Ellen Key och det sköna livet" i *Hem och bostad: Bostadsidéologier i ett historiskt perspektiv, fem föreläsningar från ett symposium*, Idéhistoriska skrifter 5 (Umeå, 1986).
9. Ellen Key, "Skönhet i hemmen" i *Skönhet för alla*, Studentföreningen Verdandis småskrifter nr. 77 (Stockholm 1899).
10. E. Key, *Skönhet för alla*, Studentföreningen Verdandis småskrifter nr. 77, Stockholm 1899, samt *Folkbildningsarbetet särskilt med hänsyn till skönhetsinnetts odling*, Uppsala 1906.
11. Idéhistorikern Kerstin Thörn använder i sin avhandling *En bostad för hemmet* begreppet "funktionsestetik" för att skilja sekelskiftets formgivningssidéer från den senare funktionalismen.
12. Se t.ex. Kerstin Wickman "Hemutställningen på Liljevalchs 1917" i *Formens rörelse*, red. Kerstin Wickman (Stockholm, 1995) och Anne-Marie Eriksson "Brytningstid för fattig och rik" i *Svenska möbler 1890–1990*, red. Monica Boman (Lund, 1990).
13. Gregor Paulsson, *Vackrare vardagsvara* (Stockholm, 1919). Se även Gunnela Ivanov, "Den besjälade industrivaran: Idéerna kom från Tyskland" i *Formens rörelse*, red. Kerstin Wickman (Stockholm, 1995) för en analys av de influenser från Deutscher Werkbund som kom till uttryck i *Vackrare vardagsvara*.
14. Paulsson, *Vackrare vardagsvara*, s. 16.
15. Aléx, *Den rationella konsumenten*, s. 24f.
16. *Stockholmsutställningen 1930 av konsthantverk, konstindustri och hemslöjd maj – september: Officiell huvudkatalog* (Stockholm 1930).
17. Gregor Paulsson, *Stockholmsutställningens program: Föredrag i Svenska Slöjdföreningen 25 oktober 1928* (Stockholm, 1928).
18. Per G. Råberg, *Funktionalistiskt genombrott: Radikal miljö och miljödebatt i Sverige 1921–1931* (Stockholm, 1972) s. 146 f.
19. Se Eva Rudberg, "Rakkniven och lösmanschetten: Stockholmsutställningen 1930 och 'Slöjdstriden'" i *Formens rörelse*, red. Kerstin Wickman (Stockholm, 1995) om den samtida kritiken mot Stockholmsutställningen och debatten mellan 'Funktionalister' och 'traditionalister'.
20. *Stockholmsutställningen 1930 av konstindustri, konsthantverk och hemslöjd: Officiell huvudkatalog* (Stockholm, 1930) s. 36.
21. Råberg, *Funktionalistiskt genombrott*, s. 12.
22. Maria Göransdotter, "Smakfostran och heminredning: Om estetiska diskurser och bildning till bättre boende i Sverige 1930–1955" i *Kultur och konsumtion i Norden 1750–1950*, red. Johan Söderberg & Lars Magnusson (Helsingfors, 1997).
23. Gregor Paulsson, "Konstindustrien och den nya tiden" i *Stockholmsutställningen 1930 av konstindustri, konsthantverk och hemslöjd* (Stockholm, 1930) s. 37.
24. Eva Rudberg, *Uno Åhrén: En föregångsman inom 1900-talets arkitektur och samhällsplanering* (Stockholm, 1981).
25. Gunnar Sundbärg, "Något om moderna principer för planering av bostadsområden" i *Stockholmsutställningen 1930 av konstindustri, konsthantverk och hemslöjd: Specialkatalog över bostadsavdelningen* (1930) 2:a uppl. (Stockholm, 1930) s. 36.
26. acceptera, Gunnar Asplund, Wolter Gahn, Sven Markelius, Gregor Paulsson, Eskil Sundahl & Uno Åhrén (1931) facsimilutgåva med efterskrift av Anders Åman (Stockholm, 1980) s. 51.
27. acceptera s. 54
28. acceptera, s. 58
29. Sven Markelius, "Smälägenheternas planlösningssproblem" i *Stockholmsutställningen 1930 av konstindustri, konsthantverk och hemslöjd: Specialkatalog över bostadsavdelningen* (1930) 2:a uppl. (Stockholm, 1930) s. 31
30. acceptera, s. 57.
31. Jan-Olof Nilsson, *Alva Myrdal: En virvel i den moderna strömmen* (Stockholm/Stehag, 1994) s. 243f.
32. acceptera, s. 41.
33. Maria Göransdotter, "Ting, tecken, text: Om semiotik och smakfostran" i *Kollektive identiteter, ting og betydninger*, red. Brita Brenna & Karen M. Fjeldstad (Oslo, 1997).
34. "Dansk syn på modern bostättning", *Boet* 1932:1, s. 82.
35. Gotthard Johansson, *Funktionalismen i verkligheten* (Stockholm, 1931) s. 306.
36. Johansson, *Funktionalismen i verkligheten*, s. 316–317.
37. *Stockholmsutställningen 1930: Officiell huvudkatalog*, s. 73.
38. *Vårt bohag. Svenska slöjdföreningens utställning i Medborgarhusets konsthall i Falun den 5–20 december 1936*, s. 16.
39. *Vårt bohag. Svenska slöjdföreningens utställning i Medborgarhusets konsthall i Falun den 5–20 december 1936*, s. 19.

40. För beskrivningar av möbler och heminredning ur ett konstvetenskapligt perspektiv, se Sigrid Eklund-Nyström, "Funktionalism i folkhemmet" i *Svenska möbler 1890–1990*, red. Monica Boman (Lund, 1991); av samma författare *Möbelarkitekt på 1930-talet: Om inredningsfirman Futurum och hur en nyrkesgrupp etablerar sig* (Stockholm, 1992); Monica Boman, "Vardagens decennium" i *Svenska möbler 1890–1990* (Lund, 1991).
41. *Stockholmsutställningen 1930: Officiell huvudkatalog*, s. 73.
42. Britta Lövgren, *Hemarbete som politik: Diskussioner om hemarbete, Sverige 1930–40-talen och tillkomsten av Hemmens Forskningsinstitut* (Stockholm, 1993) s. 63f; Jan Erik Hagberg, *Tekniken i kvinnornas händer: Hushållsarbete och hushållsteknik under tjugo- och trettioitalen* (Linköping 1986). Se även Carin Boalt, "Hemmens forskningsinstitut. Hur vi arbetade. Vad vi gjorde" i *Kunskap för vår vardag, utbildning och forskning för hemmen*, red. Brita Åkerman (Stockholm, 1984).
43. Peder Aléx, *Den rationella konsumenten*, s. 212–232. Se även Lesley Johnson, "As Housewives We are Worms': Women, Modernity and the Home Question", *Cultural Studies* 1996:10, s. 449–463.
44. *acceptera*, s. 41
45. Markelius, "Smälägenheternas planlösningsproblem" s.32.
46. Kirsi Saarikangas, *Model Houses for Model Families: Gender, Ideology and the Modern Dwelling: The Type-Planned Houses of the 1940s in Finland* (Helsingfors, 1993). Se även av samma författare "Bostad, familj, kön: Om förhållandet mellan bostadsarkitektur och könsidentitet i urbaniseringens Finland" i *Den problematiska familjen*, red. Panu Pulma (Helsingfors, 1992).
47. Marshall Berman, *All that is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (New York, 1983) 2:a uppl. (London, 1985).
48. Nigel Whiteley, "Whitewash, Ripolin, Shop-Girls, and Matière: Modernist Design and Gender" i *Modernism, Gender and Culture: A Cultural Studies Approach*, red. Lisa Rado (New York & London, 1997) s. 199–227; Lesley Johnson, "As Housewives We are Worms': Women, Modernity and the Home Question", *Cultural Studies* 1996:10, s. 449–463; Rita Felski, "The Gender of Modernity" i *Political Gender: Texts and Contexts*, red. Sally Ledger et al. (London, 1994) s. 144–155.

